

RŪTA MARIJA VABALAITĖ

Lietuvos kultūros tyrimų institutas

NIETZSCHE'S FILOSOFIJOS RECEPCIJA PASKUTINIŲJŲ PRIEŠKARIO IR KARO METŲ LIETUVOJE

Philosophical Reception of Friedrich Nietzsche Last Years
before and during II World War in Lithuania

SUMMARY

This article continues the historical analysis of the philosophical reception of Friedrich Nietzsche that began in the Independent Lithuania. The Lithuanian works that appeared in the last years before and during WW II are marked by deeper insights into the philosophy of Nietzsche and by the first fully translated work of Nietzsche. From doctoral theses of Vilnius University, the article analyzes the reception of Nietzschean philosophy of art, the quite solid presentation of his concept of creativity, and the analysis of his ideas on moral philosophy. The article also presents the evaluation of Nietzsche's works in the press of the period.

SANTRAUKA

Straipsnis yra Friedricho Nietzsche's filosofijos recepcijos istorijos analizė, pradėtos Lietuvos mąstytojų pirmųjų pažinčių su šio filosofo idėjomis nepriklausomybės laikotarpiu tyrinėjimais, tęsinys. Paskutiniaisiais prieškario ir karo metais parašytuose kūriniuose atsiranda nuodugnesnių įžvalgų apie nyčiąškąją filosofiją, šiuo laikotarpiu išleidžiamas pirmasis viso Nietzsche's kūrinio vertimas. Straipsnyje analizuojama Nietzsche's meno filosofijos recepcija, gana rimtas jo kūrybos sampratos pristatymas, jo moralės filosofijos idėjų analizė karo metais Vilniaus universitete apgintoje filosofijos daktaro disertacijoje, jo kūrybos vertinimai karo metų periodikoje.

Straipsnyje tęsiama Friedricho Nietzsche's filosofijos recepcijos istorijos analizė, pradėta Lietuvos mąstytojų pir-

mųjų pažinčių su šio filosofo idėjomis nepriklausomybės laikotarpiu tyrinėjimais¹. 1938 m. ir vėliau parašytuose kū-

RAKTAŽODŽIAI: kūryba, antžmogis, galia valiai, vertybė, menas.

KEY WORDS: creation, Übermensch, will to power, value, art.

riniuose atsiranda nuodugnesnių išvalgų apie nyčią filosofiją, šiuo laikotarpiu išleidžiamas pirmasis viso Nietzsche's kūrinio vertimas, pristatomos jo meno filosofijos idėjos, jo moralės filosofijos samprata nagrinėjama karo metais Vilniaus universitete apgintoje Albino Liaugmino filosofijos daktaro disertacijoje. Ši disertacija buvo aptarta Jono Balčiaus ir Algirdo Gaižučio straipsniuose, kurie kartu su kitais tekstais išspausdinti proginėje šio pedagogo, psichologo ir filosofo veiklos analizei skirtoje monografijoje. Matyt, ši monografijos ypatybė nulėmė tai, kad Gaižutis išryškino vien disertacijos pozityvius aspektus, pabrėžė, kad neturi „tikslu nuodugnai receptuoti visas šios disertacijos idėjas“². Balčius nurodė ir silpnuosius šio darbo aspektus: kalbos klaidų gausą bei tai, kad disertacijos išvados „yra pakankamai neoriginalios, netgi, pasakyčiau, trivios.“³ Abu autoriai dėmesį sutelkė ne į Nietzsche's, bet į kito Liaugmino nagrinėjamo autoriaus – Jeano Marie Guyau – etikos interpretaciją, tad šiame straipsnyje aptardami minėtą darbą, detaliau paanalizuosime jame išdėstyta požiūrį į Nietzsche's idėjas.

Nagrinėjamu laikotarpiu, kaip ir anksčiau, dauguma interpretatorių buvo linkę akcentuoti silpnausias nyčią filosofijos vietas. Izidorius Tamošaitis 1938 m. publikuotame straipsnyje apie Maxo Schelerio etiką žurnale „Eranus“, neįvertindamas Nietzsche's gyvenimo sampratos, teigė, kad jis neįtraukia dvasinių vertybių į aukščiausiųjų vertybių grupę⁴. Paviršutiniškas vokiečių filosofo gyvenimo sąvokos ir krikščionybės kritikos supratimas atsiskleidė ir tų pačių

metų pabaigoje „Vaire“ paskelbtame Tamošaičio straipsnyje „Materialistinis ir gyvenimiškas žmogus“. Gyvenimiškojo arba biologinio žmogaus samprata autorius pavadino žmogaus aiškinimą gyvenimo filosofijoje, kurioje, jo nuomone, gyvenimas suprantamas tik kaip organinis, bedvasis. Filosofas teigė, kad Nietzsche iškėlė biologinę žmogaus karikatūrą ir kad „šitoks biologinis žmogaus tipas šiandien yra labai prigijęs gyvenime. Mūsų dabar gyvenamąjį laiką drąsiai galima būtų pavadinti Nietzsche's renesansu arba jo pranašavimų išsipildymu.“⁵ Tamošaičio nuomone, nyčią žmogus apsiribojęs gyvūniškų polinkių tenkinimu, jam trūksta aukščiausiųjų dvasinių troškimų. To, kad Nietzsche, pateikęs savo laikų žmogaus kritiką, bandė formuluoti iš esmės kitokio, nuolat save perkuriančio žmogaus tipo idėją ir kad šios kokybiškai skirtingos būtybės projektavimas ir numatė savotišką jau esamo gyvenimo transcendavimo siekį, autorius neapmąstė. Pažymėsime jo iškalbingą klaidą, padarytą pateikiant garsią Nietzsche's citatą. Tamošaitis rašo, kad „žmogus yra virvė, užmegzta tarp gyvulio ir beždžionės, – virvė per prarają“⁶, nors „Zaratusroje“ šioje vietoje kalbama apie prarają tarp gyvulio ir antžmogio⁷. Abejotinu laikytinas ir teiginys, kad „Nietzsche'i tikroji krikščionybė visai nebuvo žinoma. Jam tebuvo žinoma tik Schopenhauerio ir Wagnerio budizmu atmiešta krikščionybė“⁸, nes yra filosofo biografijos faktų, liudijančių, kad su krikščioniškuoju mokymu jis buvo susipažinęs dar jaunystėje⁹. Kita vertus, šalia nepagrįstai Nietzsche'i surašytų kaltinimų Tamošaitis pateikė korek-

tišką nyčiškojo antžmogio apibūdinimą, teigdamas, kad „tai – didvyris, kuris kietoje drausmėje ir nuolatiniame pasiruošime mato ne naudą, o garbę, ne nuolankumą, bet išdidumą, ne malonumą, bet kančią, ne ramumą, bet kovą, ne savęs išgyvenimą, bet savęs įveikimą.“¹⁰

1938 m. Kaune buvo išleistas pirmasis viso Nietzsche's kūrinio vertimas į lietuvių kalbą. Garsiausiojo veikalo *Šitaip kalbėjo Zarathustra. Knyga visiems ir niekam*¹¹ publikaciją vertėjas Antanas Šileika padėdėjo savo paties įvadinio tekstu „Friedricho Wilhelmo Nietzsches gyvenimas“¹². Šiuo įvadu nesiekta pateikti paties veikalo ar visos nyčiškosios filosofijos interpretacijos, pasitenkinta tik autoriaus biografijos atpasakojimu ir jo kūrinių išvardijimu. Vis dėlto šis leidinys buvo reikšmingas, nes sprendžiant iš knygos tiražo, darytina prielaida, kad ji padėjo su Nietzsche's filosofija susipažinti platesniam Lietuvos skaitytojų būriui. Deja, atsiliepimų apie leidinį to meto spaudoje nepavyko aptikti, tik gerokai vėliau, jau išėivijoje Juozas Girnius vertimą įvertino kaip menkai tenusisekusį¹³.

Pats Juozas Girnius 1939 m. vasarą „Židinyje“ publikuotame straipsnyje „Egzistencialinė filosofija ir ateities filosofavimo rūpesčiai“ pristatė Nietzsche's antžmogio filosofiją kaip vieną iš egzistencialistinės žmogaus sampratos pagrindų. Girnius pabrėžė, kad pasak Nietzsche's, žmogaus metafizinė prasmė esanti jo, nuo jokio kito absoliuto nepriklausoma kūryba. Normų peržengimas esąs pateisinamas nepasitenkinimu tuo, kas visiems prieinama, ieškojimu to, „kas nauja, dar neturima ir nežinoma“¹⁴. Kuriantysis išeinąs ir už savo paties esmės, jo kūrybinė valia įprasminanti būtų

ir pagrindžianti daiktų vertę. 1939 m. paskutiniame „Židinio“ numeryje atspausdintame straipsnyje „Tragiškoji karo didybė“ Girnius įspėjo, kad Nietzsche's posakiai nebūtų subanalinami, nurodė, kad „karo“ terminą reikia suprasti ne vien tiesiogine prasme, o kaip visų pirma reiškiantį amžiną gyvenimo kovą apskritai. Girnius rašė, kad ir karas turi atitikti herojiškumo arba „galybės valios“ reikalavimus, ir kritiškai pažymėjo, kad „galybės valia visada gresia išvirsti tuščiu viešpatavimo ir visų artimųjų naikinimo geismu“¹⁵.

Aptariamam laikotarpiu dėmesį į Nietzsche's idėjas atkreipė du Lietuvos meno filosofai. 1938 m. Jonas Grinius, nagrinėdamas skirtingus kūrybos tipus veikale *Grožis ir menas*, paaiškino meno psichologų iš Nietzsche's perimtus „apoloniškojo“ ir „dionisiškojo“ menininkų terminus¹⁶. Tame pačiame kūrinyje savo mintį, kad net genijus negali sukurti „didelių dalykų be darbo“¹⁷, autorius parėmė Nietzsche's citata apie didžiuosius žmones, kurių didybė yra ne įgimta dovana, o ilgo darbo vaisius. Tiesa, Grinius šią citatą perspausdino iš rumunų psichologo ir estetiko Liviu Rusu veikalo *Essai sur la création artistique: contribution à une esthétique dynamique* ir jos svarbos nyčiškosioms kūrybos ir kilmingumo koncepcijoms nenurodė. Atsiminus griežtas Griniaus krikščioniškojo humanizmo nuostatas, nenuostabu, kad vėlesniuose savo kūriniuose jis dar kelis kartus minėjo žymųjį filosofą, bet tik kaip naujojo meno nuopuolį paveikusį amoralumo apologetą.

Adekvaciau į Nietzsche's kūrybą pažvelgė veikalo *Ties grožio vertybėmis*¹⁸ sudarytojas, tuo metu Vytauto Didžiojo

universiteto studentas Rapolas Serapinas. Jis Nietzsche's mintis apie kūrybinį įkvėpimą pateikė pačioje sudarytos antologijos pradžioje, greta Platono idėjų, tad jos sudarė pagrindą visų tolesnių grožio apmąstymų supratimui. Be to, Serapinui pavyko pateikti svarbius nyčiosios filosofijos aspektus skyrelyje apie patį filosofą¹⁹. Jame skaitytojai buvo supažindinti su Nietzsche's visatos, kaip amžino, bet erdvinio požiūriu riboto, tad vis pasikartojančio jėgų žaismo, koncepcija. Skyrelio teiginiai ir pasirinktos Nietzsche's citatos liudija, kad Serapinas pritarė amžinos *to paties* kartotės interpretacijoms. Autorius, neišryškindamas krikščioniškosios ir nyčiosios dieviškumo sampratų skirtumų, išskyrė kuriantįjį begalinio sau pakankamo žaismo Dievą ir jo priešybę – sunkybės, rimtumo dvasią, nurodė, kad egzistuoja tik imanentinės vertybės ir atvira meninė iliuzija yra vertingesnė už tiesą. Serapino nyčiosios meno filosofijos pristatymui priskirtinas lakoniškas Nietzsche's kūrybių stiliaus bei jo stiliaus sampratos įvertinimas ir kūrybinio akto ne vien kaip žmogiškosios meno kūrybos, bet ir kaip kosmologinio vyksmo paaiškinimas. Nietzsche's tekstai buvo sudėti į pirmą antologijos dalį, kuri, sudarytojo žodžiais, „sudaryta remiantis, daugiausia, gyvu bėgamuoju autorių aktualumu.“²⁰ Pirmiausia pateikta ištrauka iš *Ecce homo* skyriaus „Kodėl aš rašau tokias geras knygas“, sudarytojo pavadinta „Stiliaus menas“, kurioje Nietzsche komentuoja savo paties stiliaus įvairumą, muzikalumą, naujumą. Toliau atspausdinti skyreliai iš *Zaratusros*: „Septyni antspaudai“, „Apie skaitymą ir rašymą“, „Šokio

daina“²¹. Galima būtų klausti, kodėl Serapinas antologijai pasirinko būtent ištraukas iš *Zaratusros*, o ne iš tiesiogiai meno fenomenams skirtų Nietzsche's darbų ar jų fragmentų. Šiose ištraukose pasakojama, kad pasaulis suvoktinas kaip priešybių sąryšiai, žemė – kaip laisvos kūrybos ir kruopštaus veikimo dirva, gyvenimas – kaip vis kintantis, linksmas, lengvas, spontaniškas veiklumas. Kviečiama išsklaidyti slegiančius prietarus, senas dogmas ir neišsigąsti įprastų orientyrų ir netikslų mąstymą lemiančių kalbos struktūrų praradimo, tirti tai, kas nežinoma ir neaprepiama. Atkreipsime dėmesį į teiginį: „iš pradžių dvasia buvo Dievas, paskum ji tapo žmogumi, o dabar ji net stačiai minia virsta“²², kuris verčia skaitytojus, patikėjusius, kad Nietzsche esąs brutališkos kūniškos jėgos šlovintojas, susimąstyti apie tikrąją jo dvasios kritikos priežastį. Antologijoje publikuoti paties Nietzsche's tekstai ir lakoniška jo filosofijos apžvalga vykusiai supažindina su estetikos reikšme Nietzsche's ontologijoje, tad galima daryti prielaidą, kad sudarytojas teikė prioritetą ne tiek jo mintims apie grožį, kiek jo kūrybos koncepcijos pagrindams.

Atsiminus tai, kad Serapinas filosofiją studijavo Lietuvoje, ir jau nagrinėtas to meto lietuvių filosofų Nietzsche's interpretacijas, pripažintinas ypatingas Serapino išvalgumas. Vargu ar įmanoma nustatyti, kiek jo nyčiosios filosofijos supratimas buvo savarankiškas, kiek gilius apmąstymus inspiravo antologijoje ne kartą su didžiausiu dėkingumu minimas profesorius Vosylius Sezemanas. Akivaizdu bent jau tai, kad Sezemanas aprobavo Serapino išrinktus tekstus ir jų interpretaciją.

Svarbiu Nietzsche's filosofijos analizei karo metais skirtu darbu laikytina Albinio Liaugmino daktaro disertacija²³. Jos rankraštis vertingas ne tik pats savaime, bet ir dėl Sezemano įrašų rankraščio paraštėse. Pats darbo recenzentas nebuvo publikavęs straipsnių apie Nietzsche's filosofiją, tačiau jo pastabos liudija, kad jis pats būtų galėjęs pateikti įžvalgią Nietzsche's minčių interpretaciją.

Savo darbo uždavinį disertantas formuluoja šitaip: „susintetinti įvairius Nietzsche's prieštaravimus suvedant juos į tam tikrą sistemą“²⁴, nes tai leis išvelgti pamatus, kuriais jo sistemoje remiasi dorinės vertybės, ir šaltinius, iš kurių jos kyla, bei įvertinti, kiek Nietzsche's etikos sistema yra amoralė, atskleisti jo imoralizmą lėmusius motyvus. Tiesiogiai Nietzsche's etikai yra skirti II ir IV disertacijos skyriai. Antrajame, pavadintame „Nietzsche's etikos išėities taškas“, Liaugminas nagrinėja filosofo nepasitenkinimą savo laikų kultūra, Schopenhauerio filosofijos, pozityvizmo ir darvinizmo įtakas, siekį tobulinti žmonių rasę ir kultūrą. Ketvirtajame – „Nietzsche's „Viešpatavimo etikos“ vitalinis momentas paskirose vertybėse“ – egoizmą, „tolimojo“ meilę, savigarbą, vyriškumą, laisvę ir veiklumą. Liaugminas pabrėžia tradicinės moralės kritikos priežastis, Nietzsche'ę vertina kaip moralės kritiką, imoralistą, kultūros krizės tyrinėtoją, ieškančią objektyvių kriterijų individo poelgių vertinimui, dorines vertybes kildinančią iš vitalinės žmogaus prigimties gelmių. Disertantas teigia, kad Nietzsche'į nepriimtinos tradicinės moralės dėl jų negyvenimiškumo ir prieštaravimo žmogaus prigimčiai. Jo etikai turėjęs įtakos pozi-

tyvizmas, tačiau jo dorinės vertybės nesandčios pozityvistinės, jos remiasi autoriaus etine metafizika ir įgyja naują motyvaciją. Dorovines vertybes esą galima pažinti tyrinėjant natūralias žmogaus vitalinės prigimties tendencijas, socialinio gyvenimo bei biologijos dėsnius. Nietzsche's nuomone, etinės vertybės turi būti nustatytos nesiremiant nei aprioriniais duomenimis, nei transcendentiniais dėsniais, nes pasaulyje viskas yra imanentiška. Liaugminas teigia, kad Nietzsche esąs idealistas ne tik kultūros, bet ir doros srityje. Jis siekia savo etika išlaisvinti žmogų nuo visų apribojimų, kurie trukdo jam tapti savęs viešpačiu, išaugti į antžmogį. Tikrai doroviškai vertingas žmogus esąs tas, kuris yra atsparus ir kūnu, ir dvasia, gajus, pajėgus ir pats kuria savo elgsenos normas. Disertantas pripažįsta, kad nyčiškojoje teorijoje vertinama daugybė, įvairovė, o individo „uniformavimas“ laikomas priešingu etikai. Pritardami daugeliui disertacijos teiginių, vis dėlto turime pažymėti, kad joje neužsimenama apie Nietzsche's požiūrį į būtį ir jos pažinimą, plačiau nenagrinėjamos „galios“, „gyvenimo“, „gyvybės“ sąvokos, tad neužčiuopiama kūno ir dvasios vienovė, pernelyg sureikšminama fizinė galia. Antras menkai pagrįstas Liaugmino darbo momentas yra tai, kad nepakankamai atsižvelgiama į Nietzsche's teiginius apie saviįveikos reikšmę, tad ypač akcentuojama kova su kitais, pastangos užvaldyti silpnesnius.

Nors galima įtarti, kad vienas motyvų, kodėl Nietzsche's etika buvo išsirinkta karo metais rašyti disertacijai, galėjo būti neadekvačiai suprastos nyčiškosios

filosofijos populiarumas tarp nacional-socializmo ideologų, tačiau Liaugmino darbas neleidžia abejoti, kad jis išlieka tradicinių krikščioniškųjų vertybių šalininku, besistengiančiu objektyviai įvertinti kitais pamatais paremtą pasaulėžiūrą. Disertacija buvo apginta, tačiau platesnio atgarsio nesulaukė.

Nesunku numanyti, kad tuo metu kultūrinė Lietuvos periodika buvo gana skurdi. Ilgiausiai leistame savaitraštyje „Savaitė“ rašyta apie techniką, geografiją, politinę istoriją, iš dalies apie įvykius meno pasaulyje, bet mums rūpinti filosofinė problematika šiame leidinyje nebuvo liečiama. Kito, specialiai kultūrai skirto, žurnalo „Kūryba“ publikacijos liudija, kad Nietzsche's idėjos nebuvo užmirštos. Pirmame žurnalo straipsnyje paaiškindamas redakcijos tikslus, Stasys Leskaitis ragino susiklosčiusią padėtį, kai pasaulio likimą sprendžia didžiosios tautos, kai nedaug jėgų tėra lietuviškai kultūrai plėtoti, suvokti kaip „pajėgų šaltinį, kurio gelumoje turi būti užgrūdama mūsų valia.“²⁵ Jis rėmėsi Nietzsche's mintimis apie kūrėjus, citavo ir aiškino filosofo

žodžius apie vienatvę: „*Bėk, mano drauge, į savo vienatvę! Aš matau tave didžiųjų žmonių triukšmų apkurtintą ir mažųjų geluonių sugeltą – sako Zaratustra.* Nietzsche's poema yra dvasinės sublimacijos alegorija, ir jojo vienatvė simboliškai tėra suprastinė. Visiškai vieni, nuo žmonių draugės atsiskyre, tegali gyventi ar šventieji ar idijotai. Savo tautos atveju vienatvę mes turime suprasti irgi ne kaip kratymąsi svetimu pavyzdžiu, bet kaip atsisakymą kitų pavyzdžius laikyti savo elgesio normomis, kaip savo paveldėtą pareigą kiekvienam kūrybiniam audiniui gijų ieškotis lietuvių tautos charakteryje, bet ne vergišką skolinimąsi skvarbių svetimybių.“²⁶ Leskaitis pabrėžė, kad tautos egzistavimo pateisinimas yra originalumas, laiduojantis didžiosioms tautom nenusileidžiantį jos kūrėjų indėlį į bendrąją tautų kultūrą. Nietzsche buvo atsimintas ir Mamerto Indriliūno diplominio darbo pagrindu parengtame straipsnyje apie poeziją. Čia Nietzsche vertinamas kaip paskatinęs minties ir meno perversmą, atvėręs „visai naujus kelius į pasaulį, į žmogų ir į meną.“²⁷

IŠVADOS

Pažymėtina tai, kad Lietuvos paskutiniųjų prieškarinio metų mokslinėse publikacijose ir karo metų kultūrinėje periodikoje nebuvo bandymų Nietzsche's idėjas sieti su nacionalsocialistine ideologija. Nors daugelis interpretatorių kaip ir anksčiau buvo linkę akcentuoti silpnąsias nyčiškosios filosofijos vietas, atsirado ir nuodugnesnių jos apmąstymų, ypač kūrybinės veiklos vaidmens Nietzsche's teorijoje interpretacijų. Filosofo

kūryba laikyta aktualia: publikuotas jo garsiausio kūrinio vertimas, reikšmingos ontologinės ir estetinės jo idėjos pristatytos meno filosofijos antologijoje, moralės koncepcija nagrinėta filosofijos daktaro disertacijoje. Pačiame karo viduryje pradėto leisti kultūrinio mėnraščio programiniame straipsnyje Nietzsche's mintys buvo pasitelktos formuluojant lietuvių kultūros atgaivinimo ir pratęsimo uždavinius.

Literatūra ir nuorodos

- ¹ Žr. Rūta Marija Vabalaitė, Friedricho Nietzsche's filosofijos recepcija ikikarinėje Lietuvoje, *Logos* 75, 2013, p. 6–12.
- ² Algirdas Gaižutis, Trys nesenstančios Albino Liaugmino idėjos, *Profesorius Albinas Liaugminas: monografija*. Sudarė Jonas Dautaras. Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2005, p. 12.
- ³ Jonas Balčius, Albino Liaugmino habilitacinis darbas „Vitaliniai Nietzsche's ir Guyau etikos pagrindai“. Ten pat, p. 35.
- ⁴ Izidorius Tamošaitis, Maxo Schelerio etika, *Rinktiniai filosofiniai raštai*. Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2010, p. 326.
- ⁵ Izidorius Tamošaitis, Materialistinis ir gyvenimiškasis žmogus. Ten pat, p. 355.
- ⁶ Ten pat, p. 354; pirma publikacija: Izidorius Tamošaitis, Materialistinis ir gyvenimiškasis žmogus, *Vairas*, 1938, t. XXIII, nr. 11, p. 645.
- ⁷ „Der Mensch ist ein Seil, geknüpft zwischen Thier und Übermensch, — ein Seil über einem Abgrunde“ (Friedrich Nietzsche, *Also sprach Zarathustra. Ein Buch für Alle und Keinen*. Digital critical edition of the complete works and letters, based on the critical text by G. Colli and M. Montinari. Berlin / New York, de Gruyter 1967-, edited by Paolo D'Iorio. < <http://www.nietzschesource.org/#eKGWB/Za-I> >
- ⁸ Izidorius Tamošaitis, Materialistinis ir gyvenimiškasis žmogus. Ten pat, p. 355.
- ⁹ Žr. Arvydas Ramonas, Humanistinio ateizmo drama: Ludwigas Feuerbachas ir Friedrichas Nietzsche, *Logos* 53, 2007, p. 27.
- ¹⁰ Izidorius Tamošaitis, Materialistinis ir gyvenimiškasis žmogus. Ten pat, p. 354.
- ¹¹ Friedrich Nietzsche, *Šitaip kalbėjo Zarathustra. knyga visiems ir kiekvienam*. Išvertė Antanas Šileika. Kaunas: E. Norkienės ir P. Stikliaus spaustuvė, 1938, 504 p.
- ¹² Ten pat, p. 5–13.
- ¹³ Juozas Girnius, Friedrich Nietzsche, *Lietuvių enciklopedija*. Boston: Lietuvių enciklopedijos leidykla, 1960, t. XX, p. 341.
- ¹⁴ Juozas Girnius, Egzistencialinė filosofija ir ateities filosofavimo rūpesčiai, *Raštai*, t. 1. Vilnius: Mintis, 1991, p. 200.
- ¹⁵ Juozas Girnius, Tragiškoji karo didybė, *Židinys*, 1939, nr. 12, p. 638.
- ¹⁶ Jonas Grinius, *Grožis ir menas*. Vilnius: Mintis, p. 264–265.
- ¹⁷ Ten pat, p. 268.
- ¹⁸ *Ties grožio vertybėmis*. Sudarė ir išvertė Rapolas Serapinas. Kaunas: Sakalo leidykla, 1944. Leidinys buvo pradėtas rengti 1936 m., į spaudą atiduotas 1940 m., skaitytojams tapo prieinamas tik antrasis fotografuotinis „Baltų lankų“ leidimas 1994 m.
- ¹⁹ Rapolas Serapinas, Nietzsche. Ten pat, p. 36–38.
- ²⁰ Rapolas Serapinas, Baigiamosios pastabos. Ten pat, p. 491.
- ²¹ Autorius pateikė savus Nietzsche's tekstų vertimus, palyginti su Antano Šileikos vertimu, jie yra poetiškesni.
- ²² Friedrich Nietzsche, Apie skaitymą ir rašymą. Ten pat, p. 244.
- ²³ Albinas Liaugminas, *Vitaliniai Nietzsche's ir Guyau etikos pagrindai*. Habilitacinis darbas. Vilnius, VU, 1943, 81 p. (VUB RS F 142-10).
- ²⁴ Ten pat, p. 3.
- ²⁵ Stasys Leskaitis, Į kūrybą, *Kūryba*, 1943, nr. 1, p. 3.
- ²⁶ Ten pat.
- ²⁷ Mamertas Indriliūnas, Vinco Mykolaičio-Putino lyrikos kelias, *Kūryba*, 1944, nr. 4, p. 222.